

Cartografiar els paisatges d'avui i els que vénen

Pere Sala

Els aborígens australians conserven un entramat extraordinari de senders que es troben inscrits en cançons tradicionals, contes, històries, balls i pintures. Aquesta varietat tan rica d'expressions els ha servit per codificar i registrar els seus territoris físics, mentals i emocionals, els seus desitjos, la seva realitat, el seu món, en definitiva, construint les seves pròpies cartografies. Són autèntics *mapes* utilitzats des de sempre per orientar-se, però també per descobrir tot allò encara desconegut. Aquest és un exemple de la gran diversitat de formes de representació de la realitat, que al llarg dels segles han anat evolucionant, i avui, amb la globalització i l'ús generalitzat d'Internet, s'han transformat definitivament. En paral·lel, els artistes contemporanis han contribuït a revisar els sistemes de representació clàssics i exploren —i ho fan cada vegada més— noves fórmules de llegir i representar la complexitat actual.

Amb aquest canvi de paradigma, la cartografia del paisatge està obrint nous horitzons amb autèntics reptes de futur, on el mapa convencional, bidimensional, és una estructura cada cop més limitada per representar una realitat tan complexa com és el paisatge. Sense renunciar a la cartografia, i essent conscient de la càrrega de subjectivitat i intencionalitat que té qualsevol interpretació de la realitat, això obliga a plantejar-se mètodes nous, continguts exclusius i innovacions tècniques pròpies que vagin més enllà de la cartografia clàssica i que permetin representar tant la realitat física com la seva visió o percepció, tant la percepció sensorial —i no només visual— com l'emocional d'un paisatge determinat.

Les maneres de comprendre i transmetre la complexitat del paisatge, de *cartografiar*, són cada vegada més diverses, i cap per si sola no és suficient per assolir una visió i una interpretació integrades: diagrames, dibuixos, plànols, fotografies, infografies, narracions, mapes emocionals, animacions 3D, realitat augmentada i tot un ampli espectre derivat de les tecnologies de la informació i les innovacions tecnològiques. Cal ressaltar que algunes d'aquestes innovacions tecnològiques ja no tan sols influeixen la manera de representar el paisatge, sinó també la manera de treballar dels especialistes. A Catalunya, cada cop són més les iniciatives que, des d'àmbits diversos, i partint de l'observació, el contacte, la descripció o la

comprensió prèvia del lloc, exploren noves formes de representació del paisatge.¹

Aquest capítol exposa, en primer lloc, una llista de preguntes, de reptes, de dubtes sobre com es poden cartografiar els paisatges d'avui, sorgits a partir de l'elaboració dels catàlegs de paisatge de Catalunya. En segon lloc, s'interroga sobre quines cartografies faran falta per representar els paisatges que vénen, amb el convenciment que la realitat contemporània exigirà, cada vegada més, una gran capacitat d'interrelació, de dinamisme, de comunicació i d'acció col·lectiva, i que caldrà tenir molt present el potencial que tenen les formes de representació, fins i tot en la creació de nous paisatges i de noves realitats.

Cartografiar el paisatge des de l'experiència dels catàlegs de paisatge

Després de segles d'història, el mapa continua tenint un enorme poder de fascinació, de suggestió, i fins i tot d'intriga. I allò que hi ha en un mapa sol ser interpretat i llegit com a quelcom verídic, inapel·lable, inamovible, objectiu. De la mateixa manera que un plànol, imprès o digital, ajuda a traçar l'itinerari d'un viatge, les administracions públiques no prenen decisions sobre el territori sense sustentar-se en la cartografia.

En aquest sentit, els catàlegs de paisatge de Catalunya no han fet res més que seguir fil per randa el que estableix el Reglament que desplega la Llei del paisatge (Generalitat de Catalunya, 2006), on es reclama un tipus molt específic de representació, la cartogràfica, subjecta a les necessitats de l'Administració.² Malgrat que no s'ha anat més enllà del plànol, l'expe-

¹ Entre altres iniciatives, destaquen l'edició geolocalitzada per part de Bside Books del llibre *La guía de las rutas inciertas* (2011), de Clara Nubiola, on l'artista cartografia una visió del centre i de la perifèria de Barcelona a través de dibuixos artístics; les investigacions de la Universitat Oberta de Catalunya (UOC) per fer disponible a telèfons mòbils intel·ligents i tauletes i a través de la realitat augmentada informació provinent dels catàlegs de paisatge per a ús turístic, i el projecte educatiu Riera de Caldes 2.0 Cartografia Ciutadana, impulsat per l'arquitecta Marta Benages de la Universitat Internacional de Catalunya (UIC), on se suggereix una representació col·lectiva d'aquest espai fluvial a través de les tecnologies de la informació.

² Els catàlegs no són un simple exercici d'assaig metodològic, sinó que estan concebuts per obtenir un tipus de resultats molt específics, el destinatari immediat dels quals és el Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya. Aquest organisme té la tasca d'integrar-los en els plans

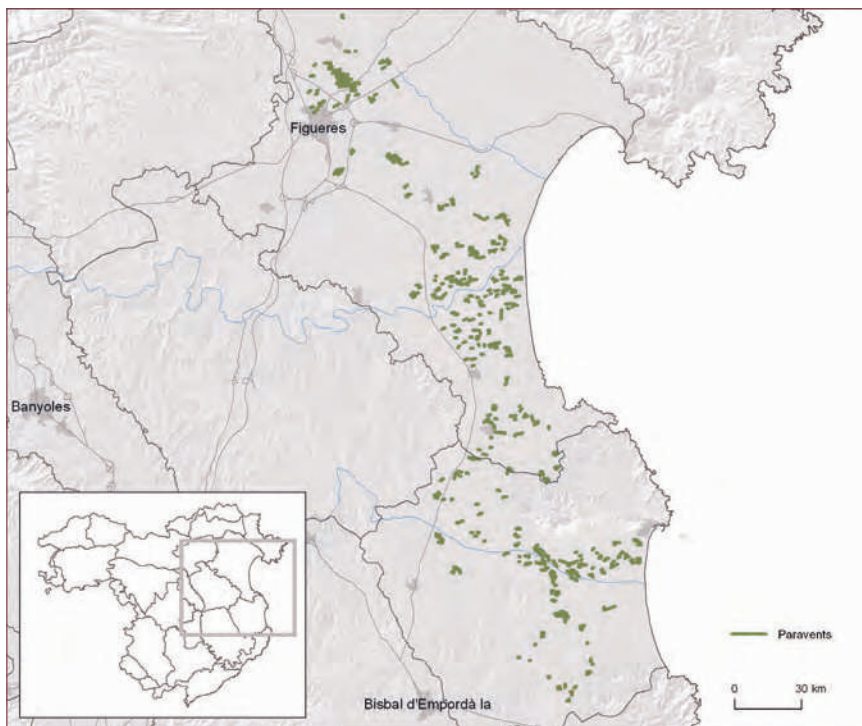

Figura 1. A l'hora de plasmar les propostes dels catàlegs de paisatge en directrius de paisatge, la representació cartogràfica d'estructures paisatgístiques com ara les fileres arbrades ha fet possible una definició i una territorialització d'aquestes directrius del paisatge i, per tant, una major vinculació amb el planejament territorial i urbanístic.

riència ha posat en relleu, per exemple, que, a l'hora de plasmar les propostes en directrius de paisatge,³ la representació cartogràfica d'estructures, patrons o elements paisatgístics com ara la combinació de fons escènics i fites del paisatge, les fileres i els paravents arbrats, les estructures parcel·làries singulars, o els nuclis encimbellats, entre molts altres, ha fet possible

territorials parcials, tot esperant que serveixin també de base per implementar polítiques de paisatge en altres departaments i administracions.

³ Les directrius del paisatge són les determinacions que, basant-se en els catàlegs de paisatge, precisen i incorporen normativament les propostes d'objectius de qualitat paisatgística, criteris i accions en els plans territorials parcials o en els plans directors territorials que elabora el Departament de Territori i Sostenibilitat. Fins a la data de tancament del text, s'han aprovat les directrius del paisatge de les Comarques Gironines (incloses al Pla territorial parcial de les Comarques Gironines) i les de les Terres de l'Ebre (incloses al Pla territorial parcial de les Terres de l'Ebre).

una definició i una territorialització d'aquestes directrius del paisatge i, per tant, una vinculació més estreta amb el planejament territorial i urbanístic, així com una adequació del seu ús a diferents polítiques sectorials.

L'elaboració dels catàlegs de paisatge de Catalunya, basats en els principis del Conveni europeu del paisatge (Consell d'Europa, 2000), ha representat un gran esforç d'innovació i d'imaginació⁴ a l'hora d'inventariar, interpretar i representar cartogràficament elements, valors i dinàmiques dels paisatges, a l'hora de plasmar en un mapa objectius de qualitat paisatgística, o en el moment de fer comprensible l'enorme varietat de realitats paisatgístiques del país, sense disposar de gaires referències prèvies, i essent plenament conscients que no s'ha arribat a l'estadi final. Tot seguit es presenta una selecció de les reflexions que emanen dels catàlegs en l'àmbit de la cartografia, sense cap ànim d'embolicar més la troca en una qüestió que de per si ja és prou complexa.

Un mapa d'usos del sòl no és un mapa de paisatges

Una primera qüestió, més aviat de caràcter conceptual, té una conseqüència cartogràfica evident. Si s'entén el paisatge com una suma de natura i cultura, de passat i present, de coneixement i sentiment, es pot convenir que paisatge, territori i medi ambient no són el mateix, tot i que estan molt connectats. Una de les primeres conseqüències cartogràfiques d'aquesta constatació és, per exemple, la naturalesa d'un mapa d'usos del sòl. Els mapes d'usos del sòl representen un determinat retrat físic del territori, en mostren una estructura objectiva, poden ajudar a comprendre els processos socials, culturals i econòmics que han condicionat formes d'ocupació del territori, i a projectar escenaris futurs d'evolució, i són alhora —i sovint— fonamentals com a base d'informació per cartografiar els paisatges, per la possibilitat que ofereixen de combinar-se entre si i amb altra informació, però no són per si sols un mapa de paisatge, entenent el paisatge com s'ha descrit més amunt. Aquesta qüestió és important.

⁴ Per dur a terme els catàlegs de paisatge, l'Observatori ha dirigit i coordinat diversos grups de recerca de les universitats catalanes, els quals han format equips de treball interdisciplinaris integrats per especialistes en els àmbits de l'anàlisi del paisatge. L'equip permanent ha estat format per especialistes i tècnics, als quals s'han sumat de manera puntual altres professionals per abordar aspectes sectorials del catàleg.

La representació de límits que són difusos

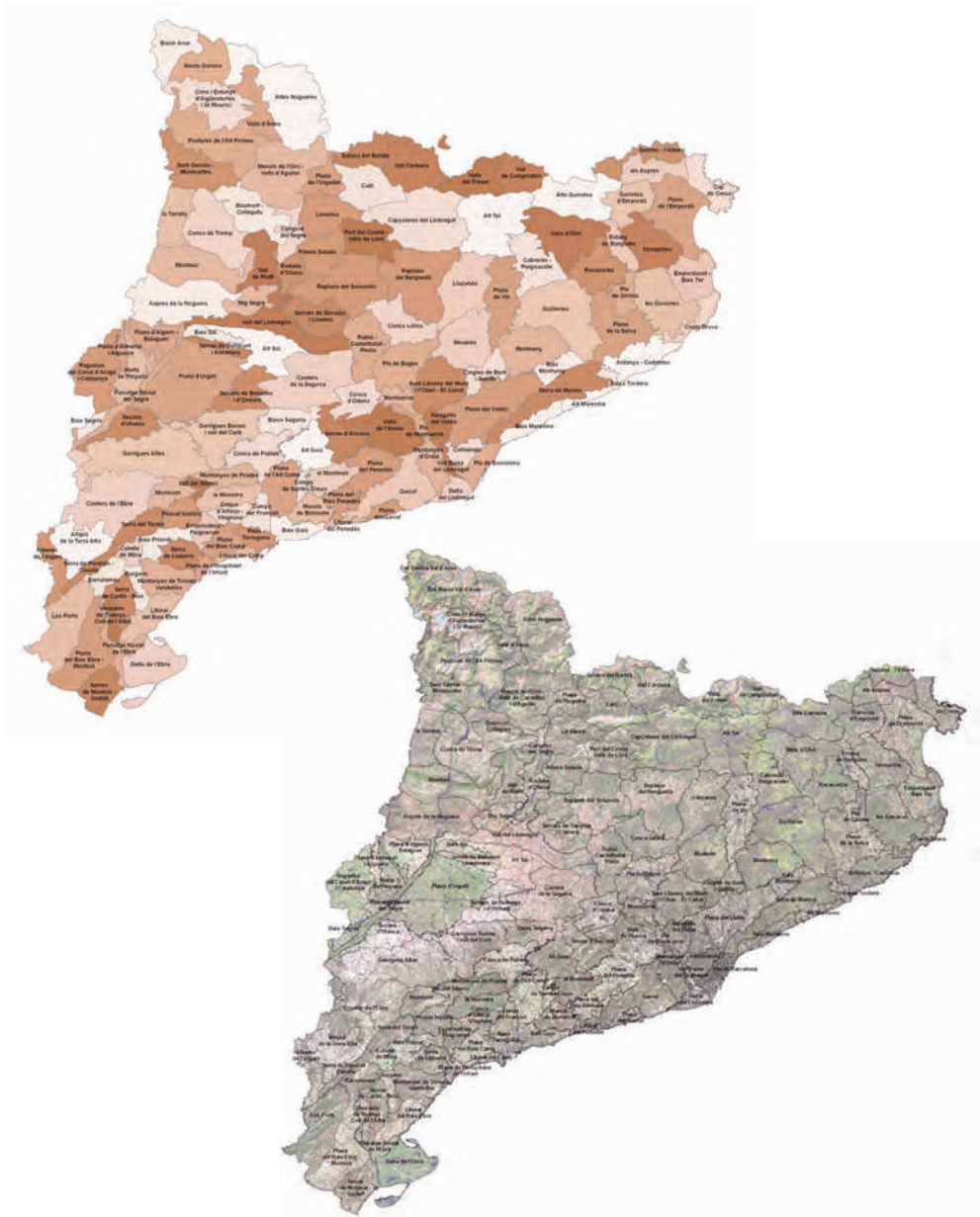
L'elaboració dels set catàlegs de paisatge ha permès obtenir, per primera vegada, el mapa de les unitats de paisatge de Catalunya (a partir d'ara, mapa dels paisatges de Catalunya, vegeu les figures 2 i 3), un mapa fins ara inexistent. Catalunya disposava de mapes geològics, d'usos i de cobertes del sòl, o de mapes de vegetació, entre molts altres, però encara no existia un mapa de paisatges, entenent el paisatge com ho fa el Conveni europeu del paisatge esmentat.

El mapa dels paisatges de Catalunya⁵ presenta un repte especialment complex: la representació cartogràfica dels límits. En aquest sentit, durant l'elaboració del mapa ha calgut enfrontar-se a diversos tipus de límits ben diferents: una carena que divideix dues valls, per exemple, és un tipus de límit "dibuixat" pel mateix territori i, per tant, d'entrada fàcil de representar. Un límit que ja és més difícil de plasmar sobre un mapa és el que s'estableix, per exemple, entre un paisatge eminentment forestal i un altre d'agroforestal, on la diferenciació és més difusa. Una altra dificultat es troba a l'hora de traçar un límit entre dos paisatges visiblement molt diferents (cultius de secà i de regadiu), però que es troben enmig d'una dinàmica de transformació molt ràpida (per exemple, una evolució del secà cap a regadiu). Finalment, el sentiment de pertinença a un paisatge o a un altre de veí, expressat per la població, seria un altre exemple, per la dificultat que hi ha molt sovint de decidir on comença i on acaba un paisatge que és reconegut per una col·lectivitat. Aquesta complexitat en la delimitació dels paisatges en dificulta alhora la representació cartogràfica: com es pot expressar gràficament un límit que és difús? Val a dir que la dificultat a l'hora de definir alguns límits resulta especialment problemàtica, ja que l'Administració necessita limitacions clares i precises.

Representar la diversitat paisatgística

Cada unitat del mapa dels paisatges de Catalunya esmentat representa àrees que tenen un mateix caràcter paisatgístic, és a dir, caracteritzades per un conjunt d'elements que els confereixen una idiosincràsia diferenciada

⁵ Podeu obtenir més informació sobre el mapa dels paisatges de Catalunya a:
http://www.catpaisatge.net/cat/catalegs_mapa.php.

Figures 2 i 3. Plasmar sobre un mapa la diversitat i la riquesa paisatgística de Catalunya no és una tasca fàcil. Per aquest motiu, l'Observatori del Paisatge continua treballant en diverses versions del mapa de paisatges de Catalunya, ja que la versió actual (figura 3) encara simplifica massa el contingut d'un mapa que vol representar la gran diversitat d'estructures i valors paisatgístics que té el país.

de les altres, i que contribueixen a fer que un paisatge sigui diferent de l'altre —i no millor o pitjor.

La identificació de les unitats de paisatge o paisatges s'ha obtingut mitjançant l'anàlisi i la interacció de molts factors: el clima, la combinació de formes del relleu (muntanyes, valls, planes, etc.), la vegetació, els usos del sòl (cultius, zones urbanitzades, boscos de ribera, etc.), l'organització de l'espai, el patrimoni, la mil·lenària activitat humana sobre el territori (camins, estructures paisatgístiques seculares i modernes, etc.), la percepció (textura, colors, formes, visibilitats, etc.) i les dinàmiques paisatgístiques existents, entre molts altres aspectes. També s'han analitzat les relacions que s'estableixen entre la població i el seu paisatge i que difícilment es poden identificar amb la simple superposició de capes cartogràfiques (proximitat, vincles emocionals, sentiment de pertinença, etc.).

Amb 135 paisatges, el mapa resultant evidencia la gran diversitat i riquesa paisatgístiques que caracteritzen Catalunya, de les més elevades del continent europeu. Però malgrat que aquesta cartografia té com a objectiu il·lustrar aquesta enorme diversitat, visualment s'apropa més a un típic mapa de divisió territorial politicoadministrativa que no pas al mapa de paisatges desitjat. Una opció assajada per l'Observatori ha estat la de posar com a base una cartografia temàtica (una imatge satèl·lit, per exemple) que, sense cap mena de dubte, aporta una nova dimensió. Però aquesta solució continua simplificant massa el contingut d'un mapa que vol representar precisament la gran diversitat d'estructures, realitats i valors paisatgístics que té el país. Com es pot representar aquesta diversitat? Com es pot representar el caràcter de cada paisatge? Totes aquestes qüestions continuen pendents.

La qüestió de l'escala

Els catàlegs de paisatge han estat elaborats a una escala òptima per als instruments de planejament territorial, tal com estableix la Llei del paisatge. Aquesta escala d'anàlisi és 1:25.000, tot i que en alguns indrets s'entra en més detall. Per exemple, això vol dir, a efectes pràctics, que els catàlegs no han identificat tots i cadascun dels murs de pedra seca del país, una tasca ingent i que seria més pròpia d'anàlisi d'escala de més detall, com la local, sinó que la cartografia mostra les àrees del paisatge que han estat modela-

des per murs de pedra seca. Conseqüentment, la seva representació cartogràfica també és una altra, més genèrica, poligonal en aquest cas, i deixant molt clara la singularitat i l'interès de les zones en qüestió. Un altre exemple derivat de l'ús d'una escala determinada: els catàlegs no han identificat i analitzat totes les masies de Catalunya i les seves característiques arquitectòniques, sinó que la cartografia assenyala on aquestes masies configuren paisatges concrets, singulars i diferents entre uns llocs i els altres, normalment caracteritzats per espais agroforestals. Ambdós resultats, tal com s'ha comentat abans, han tingut una plasmació directa en les directrius de paisatge dels plans territorials.

L'esforç de baixar de l'escala territorial a l'escala local és un pas imprescindible per a desenvolupar polítiques de paisatge locals, així com per a introduir el paisatge en el planejament municipal. Ara bé, precisament perquè els catàlegs de paisatge van ser pensats, dissenyats i elaborats per a l'escala regional, per a l'escala del planejament territorial, en el moment que l'Administració decideixi fer el pas d'aquesta cartografia a una altra d'escala local requerirà un nivell d'informació de base més detallat que la dels catàlegs de paisatge, fins ara inexistent. Això desaconsella totalment el traspàs únicament de la informació identificada i cartografiada en els catàlegs a una cartografia aplicable al planejament urbanístic, pel fet que significaria no tan sols una notable pèrdua d'informació i un empobriment de la lectura del paisatge, sinó també fer un salt d'escala incomplet i insuficient. Dit d'una altra manera, es cometria un error conceptual i d'escala si es transposés directament a l'àmbit local la cartografia del paisatge formulada a l'àmbit regional, ja que l'escala local requereix les seves pròpies determinacions i al nivell que li pertoca.

El repte de cartografiar els valors

Al llarg del procés d'elaboració dels catàlegs, en els quals la participació ciutadana ha tingut un paper destacable (especialment a l'hora de captar la percepció que tenen les persones i els agents sobre els aspectes intangibles d'aquests paisatges, com per exemple el sentit de lloc, la memòria del territori o les sensacions i les emocions que els desperten), s'han identificat diversos valors o tipus de valors del paisatge atribuïts pels agents que hi intervenen i per la població que en gaudeix. Els valors identificats són de

diferents tipus: naturals, estètics, històrics, d'ús social, productius, simbòlics i identitaris, i espirituals.

També s'han identificat altres valors de tipus perceptiu o interpretatiu. Corresponen a la percepció sensorial —no solament visual— i emocional que un subjecte té d'un paisatge determinat (paisatge segur, terrorífic, tranquil, sorollós, salvatge, remot, etc.). Aquests valors són fàcils de descriure, però molt difícils d'identificar i cartografiar, sovint per una qüestió d'escala, però també per la seva càrrega subjectiva, entre altres motius.

Els catàlegs de paisatge inclouen els següents mapes de valors:

- **Mapa de valors naturals i ecològics:** representa els factors o elements que determinen la qualitat del medi natural.
- **Mapa de valors estètics:** representa els elements o conjunts d'elements amb capacitat per transmetre un determinat sentiment de bellesa, d'acord amb el significat i l'apreciació cultural que han adquirit al llarg de la història, així com del valor intrínsec segons els colors, la diversitat, la forma, les proporcions, l'escala, la textura i la unitat dels elements que conformen el paisatge. Se subdivideix en tres mapes: elements configuradors, patrons i singularitats.
- **Mapa de valors històrics:** representa els vestigis —tangibles o intangibles— d'activitat humana de rellevància present al paisatge. Mostra els elements del paisatge amb valor històric, però també els espais o conjunts d'elements que es consideren que tenen un valor paisatgístic des d'una perspectiva històrica.
- **Mapa de valors socials:** cartografia relativa a l'ús que fa un individu o un col·lectiu del paisatge amb un interès per a la col·lectivitat.
- **Mapa de valors productius:** representa la capacitat d'un paisatge per proporcionar beneficis econòmics, convertint els seus elements en recursos.
- **Mapa de valors simbòlics:** representa els elements del paisatge o paisatges en el seu conjunt amb una gran càrrega simbòlica o iden-

titària per a la població local per establir-hi relacions de pertinença o expressions d'identificació. Inclou també els elements del paisatge o paisatges en el seu conjunt relacionats amb pràctiques i creences religioses i espirituals.

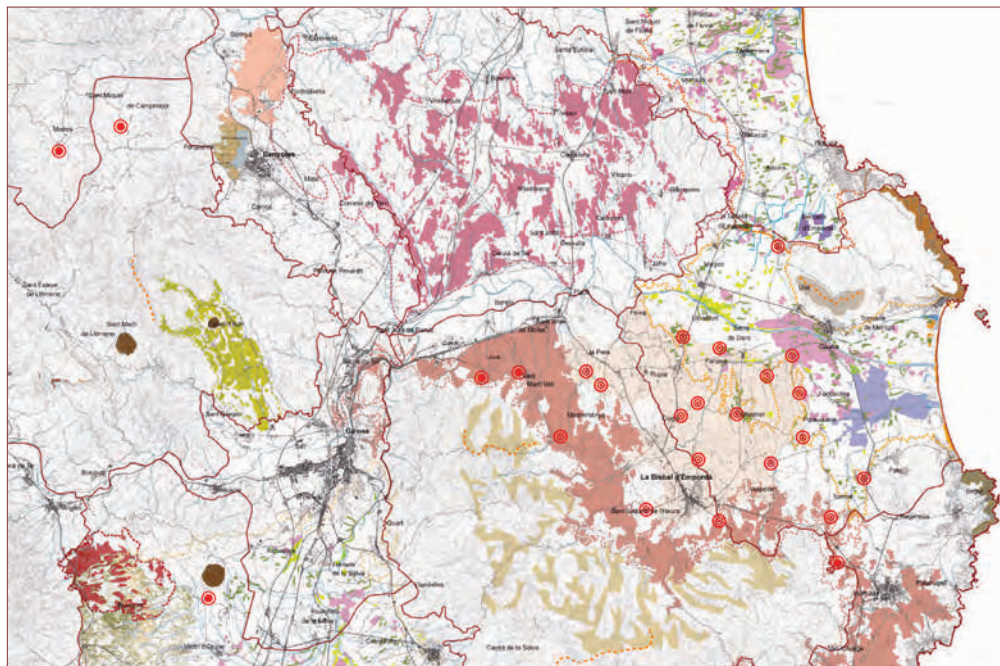

Figura 4. Els paisatges no tenen el mateix significat per a tothom, fet que ha comportat que la representació dels valors del paisatge derivats de les impressions o de les emocions que desperten en la població hagi requerit un gran esforç d'imaginació per superar els models de representació de la cartografia clàssica. A la imatge, fragment del mapa de valors estètics del Catàleg de paisatge de les Comarques Gironines.

Cal tenir molt present que no tots els paisatges tenen el mateix significat per a la població i, d'altra banda, que a cada paisatge se li poden atribuir diferents valors i en graus diferents, segons l'agent o individu que el percep. Ha estat precisament en el moment de representar valors del paisatge derivats de les impressions o de les emocions que desperten en la població quan ha calgut fer un esforç més gran d'imaginació per superar els models

de representació de la cartografia clàssica. En aquest sentit, és sobretot en la representació dels valors, com també de les dinàmiques en el paisatge (que es tracten en el punt següent), que la cartografia es podria sustentar en moltes altres tècniques descrites a la introducció del capítol, tot i que l'ús i la combinació d'aquestes tècniques en els catàlegs ha quedat, de moment, pendent.

Representar en un mapa els canvis en el paisatge

El paisatge és dinàmic, es transforma contínuament, mentre que un mapa convencional és una representació estàtica que dificulta l'expressió d'aquest canvi permanent. A aquest repte se n'hi afegeix un altre: la dificultat de cartografiar l'evolució de la percepció de la societat en relació amb aquest paisatge, ja que el paisatge no és tan sols la fisonomia d'un territori, sinó també el resultat de la percepció que en té la població. Ara bé, tot i la complexitat que això implica, cartografiar les dinàmiques és imprescindible per comprendre i ajudar a fer comprendre l'evolució dels paisatges contemporanis.

Un altre repte al qual ens enfrontem és que un mapa de dinàmiques en el paisatge no hauria de reflectir només les transformacions en els usos del sòl agrícola, forestal, o urbà, o l'evolució dels sectors econòmics, per més dades de què se'n disposi. Aquest mapa seria més aviat de dinàmiques territorials. A un mapa de dinàmiques en el paisatge li correspon incloure les dimensions emocional i perceptiva d'aquests canvis. Dinàmiques com ara l'alteració de la fesomia tradicional dels nuclis o la modificació visual dels accessos a les poblacions, per exemple, ambdues representades al Catàleg de paisatge de l'Alt Pirineu i Aran, recullen la visió col·lectiva d'una realitat paisatgística canviant.

Tampoc no es poden confondre els conceptes de *dinàmica* i d'*impacte*. Si ja resulta difícil decidir què és i què no és un impacte en el paisatge, més difícil n'és la representació. Com es pot cartografiar —si és que es pot cartografiar— la pertorbació de l'harmonia visual de determinades torres i línies elèctriques, o de construccions aïllades com ara granges, coberts de maquinària o naus en indrets d'una gran qualitat paisatgística?

Cartografiar els paisatges urbans i els metropolitans

Hi ha una llarga tradició a Catalunya en cartografia dels paisatges més rurals, però no n'hi ha tanta en relació amb els paisatges urbans —i encara menys, els metropolitans—, sobretot a l'hora de representar-hi les canviants i rapidíssimes dinàmiques que s'hi produeixen o els valors que hi emergeixen. Com es poden cartografiar, per exemple, els canvis en la forma dels assentaments (generats per les urbanitzacions, basades en cases unifamiliars o adossades —o en una barreja de les dues tipologies—), des de la generació de nous perfils (com el que han configurat els edificis de Diagonal Mar a Barcelona, per exemple) fins a l'emergència de noves formes urbanes? I les noves identitats que emergeixen a les noves perifèries? Com es pot posar en un mapa, si es pot, la verticalitat dels elements del paisatge que tant en condiciona la percepció? Cal dir que les simulacions 3D o de Google Earth han obert un món extraordinari en aquest sentit. Però les imatges de Google Earth són precisament això, imatges, i no mapes en el sentit habitual del terme. Una manera de resoldre aquesta qüestió és, novament, recórrer a la combinació d'algunes de les eines descrites al principi.

Tots els paisatges són importants

Un missatge fonamental que transmet el Conveni europeu del paisatge és que davant de la concepció restringida del paisatge present en diferents règims jurídics europeus, on es vincula el paisatge només a llocs excepcionals, per al conveni esmentat tots els paisatges són importants, tant els urbans com els rurals, tant els degradats com els de gran qualitat, tant els espais singulars com els quotidians.

És habitual que les cartografies de paisatge pensades per representar projectes de futur, estratègies o propostes concretes se centrin en uns espais concrets, més o menys extensos, i deixin la resta “en blanc”. Ara bé, cal tenir molt present que les parts “en blanc” del mapa indueixen a pensar, d'entrada, que hi ha una sèrie d'elements o llocs que són paisatgísticament menys rellevants i que no han de ser objecte de gestió o ordenació. El factor innovador, avui, en les polítiques de paisatge rau a evitar la diferenciació extrema entre uns paisatges o uns elements excel·lents i uns altres que no ho són tant, i que d'entrada se suposa que no tenen cap valor o que en tenen

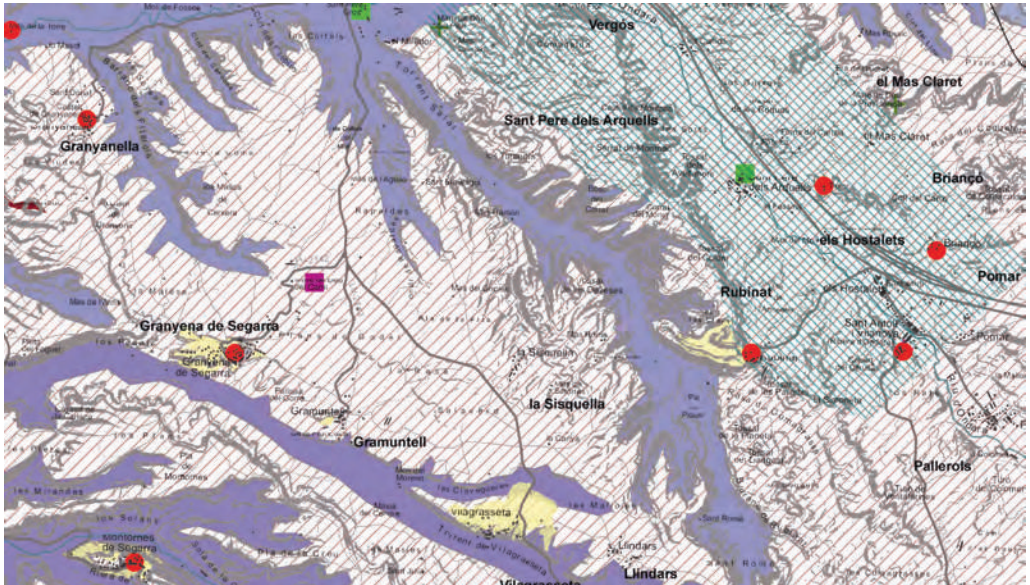

Figura 5. Les polítiques de paisatge de Catalunya eviten la diferenciació extrema entre uns paisatges excel·lents i uns altres que no ho són tant, ja que tots els paisatges són considerats importants. A la imatge, fragment del mapa de valors estètics de la unitat Costers de la Segarra del Catàleg de paisatge de les Terres de Lleida.

ben pocs. La cartografia de paisatge, per tant, és una eina de suport a l'ordenació, la gestió i la protecció de tots els paisatges, per la qual cosa afecta tant els paisatges més valorats com aquells que es poden considerar en risc, en el sentit de millorar-los o evitar un empitjorament més acusat de la seva qualitat. Seria un error greu i comportaria un allunyament dels principis del Conveni europeu del paisatge atendre només els espais d'excel·lència i deixar de banda o minimitzar la importància de la resta, perquè aquests espais també han de ser objecte de gestió o ordenació.

Cartografiar directrius del paisatge

La cartografia de les directrius de paisatge que es desprenen dels catàlegs de paisatge aspira a representar cartogràficament una realitat molt complexa: les regulacions. En aquest cas, no es tracta d'una cartografia identificativa o descriptiva, sinó orientada a les determinacions i les accions que cal emprendre d'acord com estableixen les mateixes directrius del paisatge. Per

tant, cal un tipus de cartografia directa, clara, precisa, basada en les determinacions per a la protecció, la gestió i l'ordenació del paisatge presents al document de les directrius del paisatge, i que tingui el suport d'altres tècniques gràfiques. Algunes iniciatives locals holandeses i franceses mostren bones pistes en aquesta qüestió.

Mapes de paisatges transfronterers

Els catàlegs de paisatge de Catalunya han plantejat un altre repte: la cartografia dels paisatges transfronterers. La Vall Cerdana, per exemple, és un exemple molt clar d'un territori que comparteix una mateixa identitat paisatgística a banda i banda de la frontera i una voluntat expressada pels agents del lloc per pensar-lo conjuntament.⁶ Doncs bé, disposar d'una

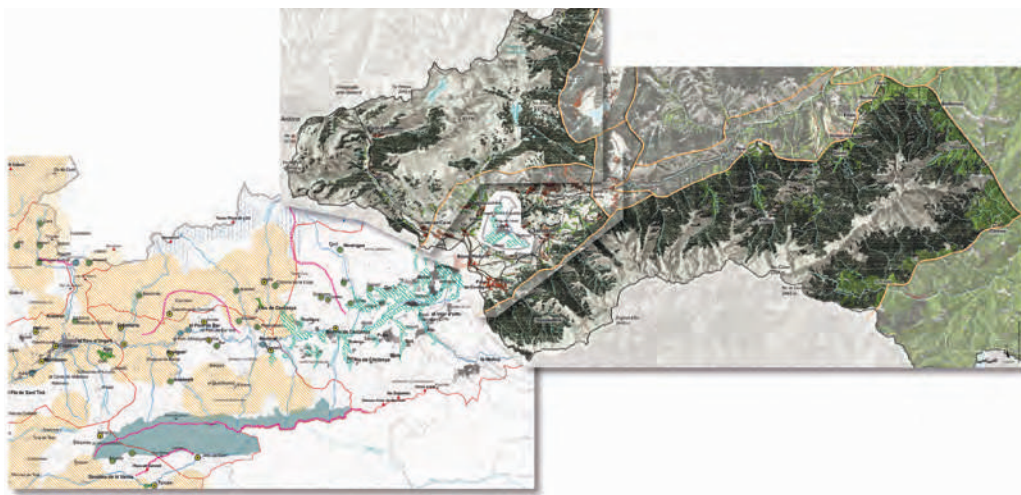

Figura 6. L'intent d'elaborar un mapa que integri els valors del paisatge definits pel Catàleg de paisatge de l'Alt Pirineu i Aran i els enjocs de l'Atlas del paisatge del Llenguadoc-Rosselló posa molts interrogants sobre la taula.

⁶ El paisatge de la Cerdanya té una particularitat especial, i és que està dividit per diversos límits administratius estatals i provincials. La voluntat de pensar-lo i planificar-lo conjuntament ha aplegat en el projecte El Paisatge Transfronterer de la Cerdanya el Consell Comarcal de la Cerdanya, la Comunitat de Comuns Pirineus-Cerdanya, l'Agrupació Europea de Cooperació Territorial Pirineus-Cerdanya (AECT), el Parc Natural Regional del Pirineu Català i l'Observatori del Paisatge de Catalunya. Totes aquestes administracions i entitats sumen esforços per establir unes bases de futur que posin en valor aquest paisatge transfronterer entès com un element cabdal per al seu desenvolupament, amb la complicitat dels principals actors socials i econòmics locals.

cartografia comuna que representi els elements singulars i identitaris de la vall, les principals tendències de la seva evolució, o els principals reptes, és imprescindible a l'hora de planificar les accions conjuntes sobre aquest paisatge. Però no és una tasca senzilla, ja que un mapa d'aquestes característiques posa nous interrogants sobre la taula. Per exemple, com es poden integrar en un mateix mapa els valors del paisatge definits pel Catàleg de paisatge de l'Alt Pirineu i Aran i els *enjeux* (reptes) que planteja l'Atlas del paisatge del Llenguadoc-Rosselló? (vegeu la figura 6). És fonamental, en aquest sentit, que la llegenda respecti les equivalències entre les llengües catalana i francesa a l'hora de referir-se als elements del paisatge de tota la Vall Cerdana, ja que respectar el sentit de cada llengua i de cada cultura és la millor manera de captar-ne plenament el significat, a més d'aportar una mirada pròpia al lloc.

La necessària convergència entre disciplines

La cartografia del paisatge està posant sobre la taula un munt de reptes i de dubtes al voltant de la representació del paisatge que els àmbits professionals i de la recerca en paisatge estan afrontant cada cop més conjuntament entre diferents disciplines, com ara la geografia, l'arquitectura, les ciències ambientals, la cartografia, el disseny, l'agronomia, les telecomunicacions i l'art. Aquesta necessària convergència, tant acadèmica com professional, on cada disciplina aporta una determinada capacitat d'observació, empatia pel lloc cartografiat, model de representació i innovacions tècniques, en un sector que ha estat tradicionalment divergent com el paisatge, està posant en valor les mateixes potencialitats del paisatge, ampliant els punts de vista, i aportant solucions cartogràfiques cada cop més suggerents que superen els enfocaments més tradicionals.

En definitiva, totes aquestes qüestions sorgides arran de l'elaboració dels catàlegs evidencien que el Conveni europeu del paisatge obliga a fer un gran esforç d'innovació i d'imaginació a l'hora d'interpretar i representar en mapes elements, estructures, valors, dinàmiques dels paisatges, així com els objectius de qualitat paisatgística. Segueix plantejant, doncs, també en termes cartogràfics, grans reptes de futur.

Paisatges emergents, cartografies emergents

L'enorme mutabilitat dels paisatges contemporanis indueix a l'emergència constant de noves formes de paisatge que cal llegir, entendre, representar, i a les quals cal donar respostes adequades. Una observació atenta als paisatges de Catalunya permet veure indicis de transformació que donen pistes de com poden acabar essent aquests paisatges en el futur. Es tracta de paisatges emergents⁷, que anuncien transformacions futures en un paisatge que seran més significatives que les actuals.

Quelcom que emergeix és quelcom que surt, que sorgeix, que brota. Quelcom que emergeix és també quelcom que es relaciona amb el propi temps i, per tant, amb la contemporaneïtat. El filòsof italià Giorgio Agamben, en el seu magnífic assaig *Què vol dir ser contemporani?*, suggereix el següent: “Qui pertany veritablement al seu temps, qui és veritablement contemporani és qui no hi coincideix perfectament ni s'adapta a les seves pretensions i és per això, en aquest sentit, inactual; però també precisament per això, i justament a través d'aquesta desviació i d'aquest anacronisme, és més capaç que els altres de percebre i aferrar el seu temps” (Agamben, 2008: p. 8). Si la contemporaneïtat és, com proposa Agamben, precisament aquesta relació singular amb el propi temps, que s'hi adhereix però, al mateix temps, n'agafa distància, els paisatges emergents són precisament l'expressió més actual dels paisatges contemporanis.

A Catalunya, els últims anys estan emergint paisatges que porten implícits valors o presenten dinàmiques difícils de traslladar adequadament en un mapa i que, per tant, obliguen a explorar vies més imaginatives de representació. Davant de paisatges emergents, cal recórrer a cartografies emergents. La llista d'aquests paisatges és llarga, i presenta graus de consolidació i maduració més o menys elevats i diferents entre si. Els catàlegs de paisatge han permès identificar i analitzar molts d'aquests paisatges i les causes que els han portat a emergir, n'han estudiat les característiques, n'han definit objectius de qualitat paisatgística, i en alguns casos s'han ar-

⁷ L'origen de les reflexions sobre els paisatges emergents de Catalunya prové de la preparació conjunta amb Joan Nogué, director de l'Observatori del Paisatge de Catalunya, de la conferència “Identificando paisajes emergentes: la experiencia del Observatorio del Paisaje de Cataluña”, en el marc del Congrés IFLA-Las Américas, celebrat a Punta del Este (Uruguai) els dies 26 i 27 d'octubre de 2011.

ribat a delimitar sobre un mapa. Ara bé, no existeix la vareta màgica per representar algunes de les noves realitats que hi emergeixen, a escales diferents. També cal preguntar-se si realment alguns d'aquests valors o dinàmiques s'han de cartografiar i, fins i tot, si es poden cartografiar.

Quins són aquests paisatges emergents? Quins representacions in-dueixen que siguin capaces de respondre a aquesta contemporaneïtat?

Paisatges del canvi climàtic

Catalunya, com la resta dels països desenvolupats, es troba de ple en un escenari de transició energètica i d'adaptació al canvi climàtic. I és en aquest procés de transició que les energies renovables, especialment la solar i l'eòlica, prenen una rellevància especial, fins al punt de configurar nous paisatges energètics fins ara inèdits. Els primers passos que comencen a fer-se a Europa cap a una reconfiguració de les xarxes elèctriques, seguint un model descentralitzat de generació d'energia renovable en xarxa, distribuïda, compartida, que apropa els punts de producció als punts

Imatge 1. Catalunya es troba de ple en un escenari de transició energètica i d'adaptació al canvi climàtic i, en aquest procés de transició, les energies renovables, especialment la solar i l'eòlica, prenen una rellevància especial, fins al punt de configurar nous paisatges energètics fins ara inèdits.

de consum, anuncien noves transformacions paisatgístiques encara per preveure. És, per tant, un paisatge emergent. Aconseguir el mapa dels aerogeneradors o de les plaques solars de Catalunya, per exemple, no és difícil. El que no és gens fàcil de resoldre és la representació cartogràfica de la conciliació entre les infraestructures energètiques que vénen i el paisatge, basada en el caràcter paisatgístic, que posi la representació de paisatge a l'abast de tothom, i que ajudi alhora a comunicar i sensibilitzar. El Govern holandès, per exemple —concretament l'oficina del Rijksbouwmeester— ha promogut contribucions innovadores en aquest sentit, com ara la iniciativa publicada amb el títol *Windturbines in het Nederlandse landschap*. Reptes semblants poden plantejar-se per als nous paisatges derivats de l'increment dels conreus de blat de moro, gira-sol, colza o soja, entre d'altres, que contribueixen a una certa homogeneïtzació dels paisatges agraris, sobretot els de les ciutats mitjanes en entorns rurals.

Paisatges del nou paradigma rural

El món rural es troba davant d'un canvi de paradigma que està generant canvis en la manera de viure-hi i de gestionar-lo. La transformació ve incentivada per una forta crisi econòmica, una incertesa social creixent, un col·lapse institucional i el pas d'un model basat en lleis i regulacions a un altre que, mica en mica, es construeix des de la negociació i la cooperació. Tot plegat està provocant un retorn al medi rural, afavorit per la presència de les tecnologies de la informació; la proliferació de circuits alternatius de producció i consum, basats en cooperatives de productes propers i de qualitat, o l'emergència de noves formes de governança local i de gestió del territori més horitzontals, que estan contribuint a una recuperació progressiva de pastures, extensió de l'agricultura ecològica, ús creixent de biomassa o recuperació de camins, entre altres dinàmiques.

Certament un mapa d'evolució d'usos del sòl permetria entendre el que està succeint, però no reflectiria en tota la seva rotunditat les veritables dimensions d'aquest canvi històric que s'està produint. La completíssima llista de mapes que incorpora l'*Atlas de la nova ruralitat* (Aldomà, 2009), editat per la Fundació del Món Rural, és una excel·lent manera d'apropar-nos a la realitat socioeconòmica i cultural del món rural català. Podrien sumar-s'hi cartografies col·laboratives que identifiquessin i fessin

visibles els veritables actors protagonistes de l'emergència d'aquests nous paisatges rurals, que en possessin a l'abast de tothom els objectius, les accions, les aliances, els potencials, que recollissin tant coneixements múltiples com sensibilitats diverses, i que generessin debats.

Paisatges fruit de l'explosió de la ciutat

En les últimes dècades la ciutat s'ha desbordat, i han emergit per tot el territori uns nous paisatges molt variats, multifuncionals, prolífics i sovint contradictoris: les franges. Situar-se al bell mig de les franges implica sentir-se dins d'un procés de creació i construcció permanent de paisatge. És precisament la seva gran capacitat de reinventar-se constantment, de construir noves maneres d'entendre la cultura i les formes de vida, d'esdevenir llocs d'intercanvi i d'emergència contínua de nous valors i de noves identitats, que fan de les franges uns paisatges que anuncien permanentment nous canvis que cal aprendre i reinterpretar. El Seminari Internacional Franges. Els Paisatges de la Perifèria, organitzat per l'Observatori del Paisatge el novembre de 2011, va preguntar-se com es podien llegir aquests espais enormement dinàmics i com s'hi podia intervenir (Nogué, Puigbert, Bretcha i Losantos, 2012).

Algunes de les preguntes que cal fer-se davant d'aquesta qüestió és com cal cartografiar les noves realitats paisatgístiques presents a les franges; com es poden plasmar les canviants i rapidíssimes dinàmiques pròpies d'aquests espais, o si els caràcters híbrid, versàtil o polièdric de les franges són representables en un mapa. Per exemple, si bé és cert que hi ha un gran salt d'escala, així com realitats sociològiques i culturals totalment diferents, val la pena conèixer el complex sistema de mapes i de representació de les noves realitats urbanístiques, socials, de redefinició de les identitats locals i paisatgístiques de les perifèries de què disposa l'alcaldia de Medellín (Colòmbia). També el complet i detallat sistema de representació paisatgística associada al Pla de paisatge de l'àrea de Krommerijn, a la perifèria d'Utrecht (Holanda), és un avanç significatiu en aquest sentit. El seu detall i la seva concreció no tan sols tenen una gran força comunicativa, sinó que també incrementen el potencial de traslladar les estratègies d'una manera directa als planejaments corresponents.

A Catalunya, els espais intersticials, és a dir, aquells espais apareguts enmig de la proliferació de determinades infraestructures i del creixement urbanístic, han experimentat un creixement notable. Es tracta d'espais expectants, a l'espera d'un nou ús i un nou valor un cop han perdut el valor ecològic o productiu que els caracteritzava. Disciplines diverses han fet intents més o menys reeixits de representar aquests espais de frontera. Resalten els treballs del laboratori d'art urbà Stalker, impulsat per l'arquitecte Francesco Careri. A l'exposició "Radical Nature. Art and Architecture in a Changing Planet", organitzada pel Barbican Art Gallery de Londres, l'artista Lara Almárcegui ho feia amb tots i cadascun dels espais abandonats de la vall del riu Lea, a Londres, descampats entre les ruïnes d'un passat industrial que van acabar convertint-se recentment en infraestructures olímpiques (Almárcegui, 2009). El poder evocador que tenen els espais abandonats ha inspirat també els darrers anys fotògrafs i artistes de casa nostra, com ara Ignasi López (Agroperifèrics, 2012) i Pau Faus (La Ciudad Jubilada, 2008 i (h)ortofotografia, 2012), que, amb les seves creacions, contribueixen a la seva representació i reivindicació. Aconseguir el mapa i la caracterització dels espais intersticials de Catalunya pot ser difícil, però es pot arribar a fer. El que és més difícil és representar-ne l'efimeralitat (com a conseqüència dels grups de persones que ocupen sovint i temporalment aquests espais i hi projecten un sentit col·lectiu), el seu caràcter canviant, la velocitat i la intensitat d'aquest canvi, el seu potencial d'ús, la seva simbologia, o la seva significació des del punt de vista de la població.

Paisatges que recuperen una identitat perduda

Hi ha paisatges que últimament s'han manifestat amb força dins l'imaginari de la població, com el paisatge de la memòria de la batalla de l'Ebre. Els espais que van ser protagonistes d'aquesta batalla, produïda entre el 25 de juliol i el 16 de novembre de 1938, durant la Guerra Civil espanyola, estan cada cop més integrats en l'imaginari col·lectiu de la població ebrenca. Però com s'ha de cartografiar aquest paisatge de la memòria col·lectiva? A Europa hi ha un munt d'experiències de valorització de paisatges bèl·lics, més coneguts com a *champs de bataille* (França) o *battlefields* (Regne Unit), testimonis de la Primera i de la Segona Guerra Mundial, que disposen de mapes que representen inventaris molt detallats de les empremtes

d'aquests episodis bèl·lics que queden en el territori. Probablement el repete, avui, no és la cartografia estricta d'un camp de batalla, sinó saber traslladar la memòria del lloc a les noves generacions mitjançant la representació paisatgística, és a dir, representar la pluralitat de mirades i veus d'aquests paisatges novament viscuts i reinterpretats.

Paisatges de la crisi econòmica

Una de les tipologies de paisatges cada cop més visibles sorgeix en l'actual crisi econòmica i es fa visible en forma de nous barris residencials que han quedat a mig fer i s'han convertit en urbanitzacions fantasma. Són espais perfectament parcel·lats, amb vials, clavegueram i enllumenat, alguns fins i tot amb bancs per asseure's. Però no hi viu ni s'hi passeja ningú. En la cartografia urbanística convencional aquestes urbanitzacions apareixeran com la resta d'urbanitzacions consolidades, quan es tracta de dues realitats absolutament diferents i acabades. Com pot representar la cartografia les potencials diferències entre unes i altres? I les noves identitats que emergeixen en aquests espais? Aquesta és una qüestió que, cartogràficament, encara no està resolta.

Es poden fer preguntes semblants per a les infraestructures viàries que no poden acabar-se per manca de la inversió necessària, estacions d'esquí a mig construir però que no han acabat de ser —ni probablement ho acabin essent ja mai—, o polígons d'activitat econòmica de construcció recent que es troben inactius i abandonats. La crisi econòmica també està retornant en el territori, sobretot en els espais intersticials esmentats abans, usos marginals com ara horts il·legals o punts d'abocament il·legal. I els efectes de la crisi comencen a manifestar-se amb força, també, a l'interior de la ciutat. La iniciativa Urbanoporosi. Sabadell i els Silencis Urbans, del col·lectiu (Sa)badall, format pels geògrafs Bernat Lladó i Maties Serracant i per la fotògrafa Berta Tiana, representa cartogràficament i en fotografies un altre fenomen emergent, ara dins les ciutats: un paisatge urbà que, fruit de la depressió econòmica, es va abandonant i buidant, en silenci, per donar pas als solars, a les parets tapiades, a habitatges per estrenar, a locals comercials buits, a persianes abaixades, a naus que cauen, etc. (Lladó, Serracant, Tiana, 2013).

Paisatges reciclats

Hi ha altres paisatges que adquireixen cada vegada més rellevància. Són el resultat del reciclatge d'infraestructures o productes de l'activitat econòmica, com ara antigues centrals, magatzems o indústries, que deriven dels paisatges industrials primigenis i que avui configuren territoris industrials desolats i esgotats, a vegades marginals. En casos concrets, alguns d'aquests espais i d'aquestes instal·lacions comencen a tenir un significat per a la població i a ser valorats, per exemple, com un element d'identitat a escala local (com és el cas del paisatge industrial del barri del Rec, a Igualada) o per a un territori més ampli (com la central tèrmica de Sant Adrià de Besòs).

Imatge 2. En els darrers anys, s'han donat casos de recuperació d'antics paisatges industrials com a resultat d'un interès i una valoració creixents per part de la població local. A la imatge, barri del Rec d'Igualada.

En uns moments en què Catalunya torna a reivindicar la seva vocació industrial, els debats en relació amb aquests espais porten a preguntar-se si aquests artefactes disseminats pel territori es poden considerar patrimoni, i, en cas afirmatiu, qui té autoritat per atorgar-los aquesta categoria. Per aprofundir en el debat, es podrien incloure en aquesta reflexió altres ele-

ments construïts lligats als conjunts industrials, com ara infraestructures viàries o ferroviàries, tal com comença a fer-se en altres països.⁸

Hi ha formes de representació reeixides d'aquests paisatges reciclats i els elements que els componen, però la pregunta que cal fer-se aquí és com aquestes representacions poden reflectir correctament l'espai vital de la comunitat, el seu sentiment d'identificació o de pertinença, enmig d'uns paisatges que són dinàmics i que canvien de funció.

A la recerca de més paisatges referencials

Catalunya és plena del que podem anomenar *paisatges de referència*, de paisatges amb una càrrega simbòlica molt potent, generats en un moment determinat de la història del país. Montserrat, Pirineu, Costa Brava, entre d'altres, en són alguns exemples. Molts d'aquests paisatges van esdevenir icònics ja fa dècades, i alguns fins i tot fa segles. Han arribat fins avui en més o menys bon estat, segueixen exercint la seva funció, i convé tenir-ne cura pel seu valor cultural i identitari. Ara bé, les transformacions paisatgístiques de finals del segle xx i principis del XXI (que coincideixen amb d'altres de demogràfiques) estant ampliant molt ràpidament alguns arquetips paisatgístics, sense oblidar els tradicionals: vinyes del Penedès, la Terra Alta i l'esmentat Priorat, el port de Barcelona, determinades colònies industrials... I tot apunta que en el futur paisatges insubstancials —però quotidians— esdevindran nous paisatges de referència amb els quals la població se sentirà identificada. És difícil —per no dir impossible— preveure quin serà el mapa dels paisatges referencials de Catalunya d'aquí a unes quantes dècades. Caldrà anar explorant el potencial resultant de la combinació entre tècniques cartogràfiques a temps real i les xarxes socials (amb enormes possibilitats per incorporar visions o percepcions individuals del paisatge) a l'hora de captar, entendre i sintetitzar l'evolució dels valors que s'atribueixen als paisatges i els espais considerats més significatius.

⁸ L'agència governamental britànica English Heritage ha publicat el llibre *Images of Change. An Archeology of England's Contemporary Landscape* (Penrose, 2007), una reflexió sobre el paper que estan adquirint en l'imaginari col·lectiu anglès les construccions del segle xx que van impactar en el paisatge.

Paisatges de la mobilitat

La proliferació de variants i noves vies de circumval·lació ens afegeix nous reptes a la representació cartogràfica, ja que els nous traçats estan canviant la percepció d'algunes poblacions que tenia la immensa majoria de les persones. El fet que les façanes més conegudes, sovint lligades a elements patrimonials, estiguin essent substituïdes per unes altres dóna lloc no tan sols a un nou imaginari del paisatge local tant en els residents com en els que hi transiten, sinó també a una certa indiferència envers el nucli urbà. Com es pot representar paisatgísticament el canvi de percepció que els ciutadans tenen dels seus propis nuclis urbans a causa de la construcció d'aquestes variants o autopistes? Els catàlegs de paisatge van analitzar aquesta qüestió, però hi van aprofundir només en la mesura que s'adequava als seus objectius.

Un altre exemple d'aquests paisatges de la mobilitat són els relacionats amb els aeroports on operen companyies de baix cost, com per exemple els de Girona i Reus. Aquestes infraestructures presenten la particularitat d'expandir-se en molt poc temps en entorns rurals, com es va constatar en el taller organitzat el 2007 pel Màster en Intervenció i Gestió del Paisatge de la Universitat Autònoma de Barcelona. La implantació de noves instal·lacions d'aquesta mena, amb les construccions derivades que comporten —hotels, carreteres, espais d'aparcament—, s'ha de desvincular de la pèrdua d'àrees d'elevada qualitat paisatgística i cal buscar la capacitat que té la mateixa infraestructura per generar un paisatge de qualitat. No es pot oblidar, a més, que aquests aeroports sovint exerceixen de porta d'entrada al país i, per tant, són la primera imatge que se n'emporten els visitants. Cartogràficament, calen representacions més integrals d'aquestes noves realitats.

Paisatges virtuals amb identitat

Hi ha, fins i tot, una altra dimensió dels paisatges emergents: aquells que sorgeixen i es fan visibles en qualsevol part, encara que sigui llocs sense paisatge *real*. Són els paisatges perceptibles que es poden veure des dels telèfons mòbils intel·ligents, els ordinadors personals, les tauletes, la televisió, els que es generen amb realitat augmentada, etc., que creen noves maneres de veure i percebre el paisatge associades a la realitat virtual

que poden acabar donant lloc a noves identitats. Aquestes noves realitats obren un món molt suggerent que invita permanentment a la creativitat i que estimula una transició cap a noves eines i tècniques d'interpretar, representar i comunicar els paisatges.

Imatge 3. És probable que els sistemes de planificació basats en la cartografia convencional hagin d'anar substituint-se o complementant-se progressivament per d'altres que donin cabuda a altres recreacions del paisatge, com ara la fotografia, les arts visuals i les arts gràfiques, així com a les enormes possibilitats que obren les noves tecnologies i les xarxes socials.

Els paisatges descrits fins ara no són els únics que estan emergint a Catalunya, però sí que són alguns dels més rellevants tant per la seva extensió com per la seva incidència. A aquesta llista caldria afegir-ne d'altres, com els paisatges resultants d'una deriva creixent cap a una descara de determinades infraestructures turístiques litorals (clubs nàutics o instal·lacions d'oci permanentment tancades), determinats paisatges de l'oci i el consum, les noves escenografies urbanes resultat de canvis demogràfics rellevants, el paper de l'art en l'articulació de nous espais urbans, o la presència de publicitat aèria (per exemple, sobre els polígons industrials i naus d'emmagatzematge de mercaderies, sobretot a la Regió Metropolitana de Barcelona), cadascun amb reptes de representació ben diferents.

Per concloure

Els reptes que planteja avui la cartografia de paisatge ens fan adonar que tenim un llarg camí per recórrer, i que tot just hem començat a caminar. La cartografia de paisatge ajuda —o hauria d'ajudar— a fer intel·ligible la complexitat del paisatge, hauria de ser una eina al servei de la presa de decisions, i contribuir així a la sensibilització paisatgística de les institucions i la societat en general. Però ens trobem davant de l'intent de representar una realitat molt complexa com és el paisatge, on els instruments que ofereix la cartografia convencional no són suficients, es queden curts, i cal anar a trobar altres eines i fer evolucionar les actuals. Com a conseqüència d'això mateix, probablement els sistemes de planificació basats en la cartografia convencional hauran d'anar substituïnt-se o complementant-se progressivament per d'altres que donin cabuda a altres recreacions del paisatge, com ara la fotografia, les arts visuals i les arts gràfiques, per citar només tres manifestacions artístiques, així com a les enormes possibilitats que obren les noves tecnologies i les xarxes socials. En definitiva, calen mètodes i eines que permetin interpretar els signes que anticipen canvis rellevants en els paisatges, i identificar les fórmules que els poden recrear més bé per tal de comprendre'ls, gestionar-los, projectar-los, o comunicar-los. Dit d'una altra manera, els paisatges emergents necessiten cartografies emergents.

Referències bibliogràfiques

AGAMBEN, Giorgio (2008). *Què vol dir ser contemporani?* Barcelona: Arcàdia.

ALDOMÀ, Ignasi (ed.) (2009). *Atlas de la nova ruralitat*. [Lleida]: Fundació del Món Rural.

ALMÁRCEGUI, Lara (2009). *Guide to the Wastelands of the Lea Valley. 12 empty spaces await the London Olympics*. Londres: Barbican Art Gallery.

Atlas des paysages du Languedoc-Roussillon (2008). [Montpeller]: Direction régionale de l'Environnement, de l'Aménagement et du Logement Languedoc-Roussillon.

CARTOGRAFIES contemporànies. Dibuint el pensament (2012). Barcelona: CaixaForum Barcelona. [Dossier de premsa de l'exposició].

"CARTOGRAPHIES" (2010), *Carnets du Paysage*, núm. 20 [monogràfic].

CONSELL D'EUROPA (2000). *The European landscape convention* [en línia]. <http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Landscape/default_en.asp> [consulta: 23.02.2012].

DECRET 343/2006, de 19 de setembre, pel qual es desenvolupa la Llei 8/2005, de 8 de juny, de protecció, gestió i ordenació del paisatge, i es regulen els estudis i informes d'impacte i integració paisatgístic, *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 4723, de 21 de setembre del 2006, p. 39.384-39.388.

FAUS, Pau (2008). *La ciudad jubilada: breve diccionario sobre los huertos informales en los ríos de Barcelona = The retired city*. Barcelona: Ciudad Jubilada.

--- (2012). *(h)ortofotografia* [en línia]. <<http://paufaus.net/portfolio/hortofotografia/>> [consulta: 28.05.2013].

GENERALITAT DE CATALUNYA (2006). *Llei 8/2005 i Reglament de protecció, gestió i ordenació del paisatge*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. (Quaderns de Legislació; 65).

HARMON, Katharine (2004). *You are here: personal geographies and other maps of the imagination*. Nova York: Princeton Architectural Press.

LLADÓ, Bernat; SERRACANT, Maties; TIANA, Berta (2013). *Urbanoporosi. Sabadell i els silencis urbans*. [Sabadell]: (Sa)badall.

LÓPEZ, Ignasi (2012). *Agroperifèrics*. Barcelona: Bside Books.

NOGUÉ, Joan (2009). *Entre paisajes*. Barcelona: Àmbit.

NOGUÉ, Joan; PUIGBERT, Laura; BRETCHA, Gemma; LOSANTOS, Àgata (ed.) (2012). *Franges. Els paisatges de la perifèria*. Olot: Observatori del Paisatge de Catalunya. (Plecs de Paisatge; Reflexions; 3).

NUBIOLA, Clara (2011). *La guía de las rutas inciertas*. Barcelona: Bside Books.

OBSERVATORI DEL PAISATGE DE CATALUNYA. *Catàlegs de paisatge* [en línia]. <<http://www.catpaisatge.net/cat/catalog.php>> [consulta: 27.05.2013].

--- (2012). *La planificació del paisatge en l'àmbit local a Europa i la seva vinculació amb la planificació urbanística. Els casos de França, Holanda i la regió de Valònia (Bèlgica)*. [Document inèdit].

--- (ed.) (2013). *El paisatge transfronterer de la Cerdanya. Un projecte de futur en comú = Le paysage transfrontalier de la Cerdagne. Un projet d'avenir commune*. Disponible a: <http://www.catpaisatge.net/fitxers/tries/proj_transfront_2013.pdf> [consulta: 07.06.2013].

PENROSE, Sefryn (2007). *Images of change: an archaeology of England's contemporary landscape*. Londres: English Heritage.

SALA, Pere (2010). "Els catàlegs del paisatge", dins Oriol Nel-lo (dir.). *La política de paisatge a Catalunya*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya. (Guia d'Integració Paisatgística; 4).

SIJMONS, Dirk (ed.) (2007). *Windturbines in het Nederlandse landschap*. L'Haia: Rijksbouwmeester.